

Aspectes metodològics de la iniciació esportiva als esports d'invasió: una aproximació horitzontal

VÍCTOR TEJEIRO SANDOMINGO

Llicenciat en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport. Mestre especialista en Educació Física

PAOLA ISABEL MARTÍNEZ SEÑOR

Segon Cicle Llicenciatura en Ciències de l'Activitat Física i l'Esport

Resum

Les característiques comunes als Esports d'Invasió: predomini perceptiu i decisional, caràcter obert de les habilitats, similitud de principis tàctics, etc., determinen la singularitat metodològica en el procés d'Ensenyament/Aprenentatge, alhora que permeten, a més a més, una aproximació horitzontal a aquest grup d'esports.

La necessitat d'un aprenentatge significatiu, la utilització de tasques de caràcter semidefinit, igual com la prevalença de la modificació de la tasca sobre la verbalització del professor, són les característiques bàsiques de la metodologia utilitzada.

La seqüenciació pedagògica de la tasca, presentada en aquest article, es basa en la necessitat d'adaptació de la tasca al nivell de competència de l'alumne. El professor no determinarà les conductes que s'han d'executar. En el cas que les decisions de l'alumne siguin inadequades, es modificaran les consignes de la tasca i només es verbalitzaran les conductes idònies quan ja pertanyin a l'univers experimental de l'aprenent.

Paraules clau

Iniciació Esportiva, Models d'Iniciació Esportiva, Esports d'Invasió, Tasques Semidefinides, Verbalització, Seqüenciació Alternativa de la Tasca.

Abstract

Methodological aspects of the sports initiation into invasion sports: a horizontal approach

The characteristics that are common to Invasion Sports: perceptive and decision predominance, open skill nature, similar tactical principles, etc. determine the methodological singularity in the Teaching / Learning process, allowing a horizontal approach to this group of sports too.

The need for meaningful learning, the use of tasks of semi-defined nature, as well as the prevalence of task change over the teacher's verbal explanation, are the basic characteristics of the methodology that is used.

The pedagogical sequence of the task presented in this article is based on the need for adjustment of the task to the student's level of competence. The teacher will not determine the behaviours to use. If the behaviours are inappropriate, task instructions will be changed and the strategies will only be verbalised when they belong to the learner's experimental universe.

Key words

Sports Initiation, Models of Sports Initiation, Invasion Sports, Semi-defined Tasks, Verbal Explanation, Alternative Sequence of the Task.

Introducció

Hem de presentar els esports d'invasió com a contingut, a l'ESO? Quina metodologia hauríem d'utilitzar en el seu tractament? Quin tipus de tasca hi utilitzarem? Com rendibilitzarem el poc temps que tenim per dedicar a la nostra matèria?

Els continguts presents en aquest article tracten de respondre aquestes preguntes i algunes altres de semblants, mitjançant una anàlisi de les característiques dels esports en qüestió, la justificació de la seva presència al currículum d'Educació Física i, sobretot, quines característiques metodològiques té la seva utilització.

Abans de desenvolupar l'article creiem convenient

l'aclariment conceptual d'alguns termes que facilitaran la comprensió dels apartats següents:

Iniciació Esportiva

Hi ha diverses definicions d'Iniciació Esportiva derivades de les reflexions de diferents autors. És possible que tothom tingui una idea general del que és la Iniciació Esportiva, tanmateix, n'hem de descartar algunes idees errònies:

- No es tracta del "moment" en què l'aprenent comença a practicar un esport sinó de l'acció pedagògica o del Procés d'Ensenyament-Aprenentatge utilitzat en aquest acostament.

- La finalització d'aquest procés no depèn de qüestions relacionades amb l'edat de l'aprenent, ni tampoc depèn de l'adquisició d'habilitats tècniques aïllades, que no permetin l'adequació a l'estructura funcional de l'esport en qüestió.
- Les condicions d'aquest procés no depenen únicament de les característiques de l'esport, com es creia tradicionalment. Hi ha dos factors més que cal tenir en compte: les característiques de l'aprenent i la metodologia utilitzada.

Ens quedem amb la definició d'Hernández Moreno (1988) que defineix la Iniciació Esportiva com: *“El Procés d'Ensenyament-Aprenentatge, seguit per un individu per tal d'adquirir el coneixement i la capacitat d'execució pràctica d'un esport, des que hi entra en contacte fins que és capaç de practicar-lo o jugar-lo amb adequació a la seva estructura funcional”*.

Esports d'invasió

Blázquez i Hernández Moreno (1994) afegeixen dos criteris a la coneguda classificació d'esports de Parlebas (1988): l'ús de l'espai i la forma de participació. De la inclusió d'aquests dos criteris, es deriva la classificació següent: Esports psicomotrius o individuals, Esports d'oposició, Esports de cooperació i Esports de cooperació/oposició.

Dintre dels esports de cooperació/oposició, hi podem distingir tres categories:

- Esports en què l'acció es desenvolupa en un espai separat, amb la participació sobre el mòbil de forma alternativa (voleibol).
- Esports en espai comú i amb participació alternativa: (pilota basca).
- Esports en espai comú i acció simultània sobre el mòbil (futbol, bàsquet, hoquei, etc.).

Els Esports d'Invasió, als quals ens referim en aquest article, coincideixen amb l'última categoria presentada dintre dels esports de cooperació/oposició.

Models d'iniciació esportiva

No és l'objectiu principal d'aquest article fer una anàlisi exhaustiva dels Models d'aproximació als esports. Tanmateix, cal realitzar-ne una breu descripció, tot ressaltant els avantatges que creiem que tenen els models horitzontals per a la Iniciació esportiva als esports d'invasió.

Dintre dels models centrats en el joc, trobem tres models bàsics:

- **Models Verticals:** la tècnica concreta de l'esport és utilitzada com a referència. Els aspectes executius adquireixen més importància que no pas els perceptius i decisionals.
- **Model Horitzontal Estructural:** parteix de l'estructura del joc. La cosa important és la funció que adopta el jugador dintre d'una tasca tot respectant la lògica interna del joc. La progressió partiria de situacions d'1 més 1 (només cooperació), per a passar a continuació a situacions d'1 contra 1 (només oposició), seguiria amb situacions de 2 contra 1 (oposició i cooperació facilitades), etc.
- **Model Horitzontal Comprensiu:** es fonamenta en jocs amb predomini tàctic i la tècnica es va introduint a poc a poc. Divideix els jocs en funció de les seves característiques tàctiques. Es treballarien, mitjançant la presentació de diferents jocs, aspectes comuns a diferents esports amb una lògica interna semblant.

Avantatges que presenten els Models Horitzontals en els Jocs i Esports d'Invasió

- Suposen un estalvi de temps: han de ser entesos com una inversió. L'alumne desenvolupa aspectes comuns a un grup d'esports (aspectes tàctics) que ocupen un lloc més elevat en el model jeràrquic dels esports en qüestió.
- Utilitzen models d'ensenyament basats en la Recerca, una cosa que sembla fonamental en els esports d'invasió a causa de l'existència de diferents solucions davant d'un mateix estímul, a la impossibilitat d'automatitzar els gestos i a la necessitat de predominança perceptiva i decisional.
- Potencial motivant. Parteixen del joc i no n'aïllen els components. A través de modificacions del joc aconseguim els objectius proposats.
- Utilitzen tasques en què les estratègies que s'han de portar a terme no es troben definides. Els Jocs i Esports d'Invasió es componen d'habilitats amb un caràcter obert, on la solució a la tasca no és única ni pot ser indicada per endavant. L'aprenent ha de trobar la solució més apropiada per a cada situació.

Aquestes avantatges i altres de semblants són els que ens fan decantar vers la utilització d'aquests models en la Iniciació Esportiva als Jocs i Esports d'Invasió.

Aspectes metodològics

Tenint en compte els elements constitutius del currículum: Quan cal ensenyar? Què cal ensenyar? Què, com, quan cal avaluar? Com cal ensenyar? Tractarem de desenvolupar en aquest apartat l'últim dels elements esmentats: COM CAL ENSENYAR?

L'objectiu serà, doncs, determinar quins són els aspectes metodològics que considerem que han de ser tinguts en compte en la iniciació esportiva dels esports d'invasió, en cerca del major èxit en el procés d'Ensenyament-Aprenentatge i de la màxima vinculació amb el model d'aproximació presentat prèviament.

Tipus d'aprenentatge

En primer lloc, cal determinar quin tipus d'aprenentatge ha de buscar el model presentat fins al moment. Seguint la classificació d'Ausubel (1983) destaquem:

- Aprenentatge receptiu.
- Aprenentatge per descobriment.
- Aprenentatge memorístic.
- Aprenentatge significatiu.

Tractarem d'assolir un aprenentatge per descobriment i significatiu que tindrà les característiques següents:

- L'alumne buscarà la solució per ell mateix de forma guiada o autònoma.
- La nova informació es relaciona amb l'estructura cognitiva ja existent en l'alumne. Els nous conceptes es relacionen amb conceptes o experiències ja existents.

Els estils d'ensenyament utilitzats per a la transmissió d'aquesta mena d'aprenentatges seran: “Descobriment guiat” i “Resolució de problemes” (Muska Mosston), “Ensenyament mitjançant la recerca” (Sánchez Bañuelos i Delgado Noguera), “Tasques no definides o Semidefinides” (Famose i Blázquez).

La necessitat que l'aprenentatge aplegui aquestes característiques es manifesta per les raons que presentem a continuació:

- L'existència d'incertesa en aquest tipus d'esports implica la necessitat que les manifestacions de l'aprenentatge no siguin mecàniques o repetitives, sinó que siguin adaptades a les condicions ambien-

tals. La presència d'un aprenentatge significatiu, que integri els coneixements nous amb situacions i experiències viscudes, tot evitant-ne l'adquisició aïllada i la seva ubicació en compartiments estancs, facilita la riquesa dels diferents esquemes motors i assegura la presència del component perceptiu i decisonal.

- La necessitat que les tasques siguin estimulants i que incitin a la recerca i a la consecució de la solució al problema, implica la necessitat de situar l'aprenent en un estat de “Dissonància Cognitiva” (Festinger) que el porti a tractar de buscar el seu estat de consonància cognitiva i a trobar alternatives de resposta davant la situació proposada. Aquest tipus de tasques obliguen a fer que l'alumne construeixi el seu propi aprenentatge i són les que condueixen a un aprenentatge per descobriment.
- La necessitat d'integració d'un context global (el joc esportiu) implica la impossibilitat d'aïllar de forma analítica aspectes tècnics o tàctics, aspectes decisonals o executius i, fins i tot, aspectes ofensius o defensius. Això és degut al fet que, dintre de la Lògica Interna del Joc Esportiu, tots els components interactuen entre ells i cadascun perd el seu sentit en absència dels altres.

D'aquesta forma, apareix la necessitat que les tasques presentades reuneixin aquests components de la lògica interna del Joc i allunyin l'aprenent de situacions basades en la repetició, en el consentiment cognitiu i en la incorporació arbitrària dels nous coneixements, alhora que l'acosten a situacions de presa de decisions, recerca de solucions vàlides, integració i interacció amb allò que ja sap o ja ha experimentat.

Tipus de tasca

Les tasques presentades als nostres alumnes haurien de conduir al tipus d'aprenentatge que acabem de descriure. Per a determinar el tipus de tasca que cal utilitzar, ens guiarem per la classificació de Famose (1982), que diferencia entre tasques Definides, Semidefinides i No Definides. Prèviament, però, hem d'analitzar les característiques de les habilitats a què es refereix aquest article: les habilitats presents en els jocs i esports d'invasió.

Poulton, Knapp i Gentile diferencien entre dos tipus d'habilitats:

- **Habilitats Tancades:** caracteritzades per un entorn invariable, sense incertesa, on el gest tècnic pot mecanitzar-se, la presa de decisions és pràcticament inexistent i el mecanisme fonamental és l'executiu.
- **Habilitats Obertes:** en aquestes hi ha estímuls canviants, l'execució ha d'adaptar-se a les condicions del mitjà i el mecanisme perceptiu-decisional adquireix un paper primordial.

Als Jocs i Esports d'Invasió les habilitats predominants són aquestes últimes. Les passades, llançaments, driblatges, marcatges, desmarcatges, etc., es trobaran determinats per l'entorn canviant, per la necessitat constant de presa de decisions. Es tracta, doncs, d'habilitats obertes.

Quin tipus de tasques ens calen per tal de desenvolupar aquesta mena d'habilitats? Si tenim en compte les tres variables que presenta Famose: objectius, material i operacions que s'han de realitzar, i el grau de decisió de cadascuna per part de l'alumne o del professor, obtenim les conclusions següents:

- Les tasques on les tres variables són decidides pel professor no permeten la presa de decisions ni l'adaptació de l'habilitat a les característiques de l'entorn. El professor informará l'alumne del material que ha d'utilitzar, de l'objectiu que ha d'aconseguir i de les operacions que ha de realitzar per a la consecució de l'objectiu.
- L'objectiu de la tasca ha d'ésser determinat per endavant per dos motius: a) La necessitat que estigui vinculat als elements de la lògica interna del joc i que en permeti l'aprenentatge o la millora d'algun (exemple: mantenir la possessió durant un temps o un nombre de passades, anotar en una zona determinada del camp contrari, etc.). b) De la seva elecció dependrà que l'alumne utilitzi les conductes adequades per a la consecució de l'objectiu.
- Tanmateix, les operacions per a la consecució d'aquest objectiu són les que l'alumne ha d'aplicar per si mateix i la utilització de les quals vindrà forçada per la realització de la tasca.

'Directivitat' enfront d'autonomia

Bayer (1986) ens presenta tres fases que reflecteixen el grau de relació entre executant i tasca:

- **"Orientació-Investigació":** el jugador afronta una situació problema.
- **"Presa de Consciència":** el jugador copsa quins són els elements essencials de la situació a què ha de prestar més atenció per aconseguir la resposta adequada.
- **Repetició:** necessària per automatitzar respostes; cal variar les condicions de l'entorn perquè la resposta sigui flexible.

A la segona fase presentada per Bayer i anomenada "Presa de consciència", se'ns presenta un dubte: l'aprenent-alumne ha de copsar quins són els elements essencials de la situació, tot buscant un estat d'"atenció selectiva" que provoca més economia-eficàcia de l'acció en els seus tres components (Perceptiu, decisional i executiu). Aquesta "Presa de Consciència", podrà ser adquirida per l'aprenent de manera autònoma? Tenint en compte que el professor és qui modula les característiques de la tasca (objectius, consignes, regles...) i pressuposant que el disseny de la tasca sigui correcte, podríem esperar que l'alumne adquirís aquesta presa de consciència, obligat per la necessitat d'aconseguir l'objectiu del joc, tot respectant les regles i les consignes. També és possible, però, que el disseny de la tasca no sigui prou adequat, a causa del fet que no hem tingut en compte tots els factors implicats en el procés.

Per tal d'adonar-nos dels problemes amb què ens podem trobar, presentem a continuació un exemple de tasca d'iniciació als jocs d'invasió. L'objectiu didàctic és la millora en situacions de desmarcatge, marcatge, ocupació d'espais lliures i conservació de la pilota. Les regles de la tasca, i no les indicacions del professor, són les que obliguen l'alumne a realitzar les accions necessàries per a la consecució de l'objectiu.

Aspectes que es poden modificar per a aconseguir l'objectiu

- **Nivell de competència:** hem de seleccionar grups amb nivell de competència semblant. En cas que això no sigui possible, i tenint en compte que en la major part de les tasques s'utilitza la defensa individual nominal, buscaríem emparellaments (atac-defensa) on sí que hi hagi una competència similar.
- **Dificultat de la Tasca:** podríem facilitar la tasca de l'equip atacant mitjançant una superioritat numèrica o limitant les accions dels defensors (el compte només torna a zero quan toquen la pilo-

ESPAI / MATERIAL	Espai reduït. ¼ Pista d'handbol. Pitrals i pilota.
NOMBRE JUGADORS I ROLS	3 Jugadors atacants i 3 de defensors. Els rols es canvien quan es perd la possessió del mòbil.
OBJECTIU	Realitzar passades amb la mà sense que els jugadors defensors interceptin la pilota. Cada 8 passades sense intercepció se suma 1 punt i es canvia de possessió.
REGLES	<ul style="list-style-type: none"> • El jugador amb pilota no es pot desplaçar. • Els jugadors defensors forçaran el canvi de possessió: interceptant una passada, tocant el jugador amb pilota, provocant que la passada surti dels límits del camp o que sobrepassi l'altura dels jugadors defensors.
QUI GUANYA?	L'equip que aconsegueixi anotar més punts (8 passades seguides) en un temps determinat.
GRAU DE DEFINICIÓ	Tasca Semidefinida: Objectiu i material definits pel professor. Conductes per a aconseguir l'objectiu sense determinar.
PROBLEMA DETECTAT	En alguns dels grups no s'aconsegueix l'objectiu determinat i el resultat final és d'empat a zero. Raons: els jugadors atacants sense pilota no es desmarquen correctament. El jugador amb pilota no passa a un jugador desmarcat. Les passades són imprecises. Manca de continuïtat en el joc d'atac.

Taula 1

Tasca inicial.

ESPAI / MATERIAL	Espai reduït. ¼ Pista d'handbol. Pitrals i pilota.
NOMBRE JUGADORS I ROLS	4 Jugadors atacants i 2 de defensors. Els rols es canvien cada 3 minuts; 2 dels atacants passen a ser defensors.
OBJECTIU	Realitzar passades amb la mà sense que els jugadors defensors interceptin la pilota. Cada 8 passades sense intercepció se suma 1 punt.
REGLES	<ul style="list-style-type: none"> • El jugador amb pilota no es pot desplaçar. • Els jugadors defensors forçaran el compte de passades torni a zero: interceptant una passada, tocant un jugador amb pilota, provocant que la passada surti dels límits del camp o sobrepassi l'altura dels jugadors defensors.
QUI GUANYA?	<ul style="list-style-type: none"> • L'equip que aconsegueixi anotar més punts (8 passades seguides) en el temps determinat. • La parella que forci una anotació menor dels quatre atacants. També es premia el rol defensiu
GRAU DE DEFINICIÓ	Tasca Semidefinida: Objectiu i material definits pel professor. Estratègies per aconseguir l'objectiu sense determinar: el professor no indica a l'alumne el moment, la direcció o la necessitat del desmarcatge.
CORRECCIÓ DEL PROBLEMA	Superioritat de l'equip atacant. Dóna continuïtat al joc d'atac. Continua obligant a l'ocupació d'espais lliures.

Taula 2

Tasca modificada (adreçada al grup que no aconsegueix l'objectiu).

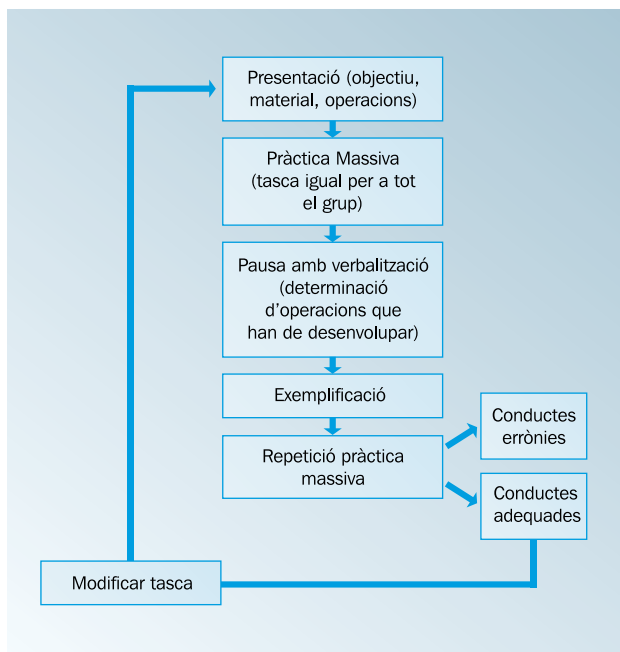

Figura 1
Seqüenciació pedagògica. Model tradicional.

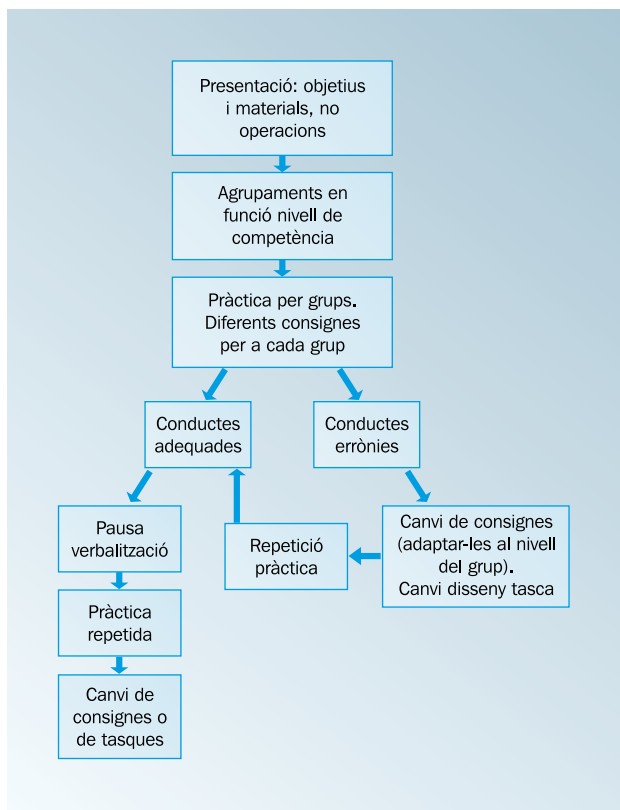

Figura 2
Seqüenciació pedagògica. Model alternatiu.

ta i no pas quan toquen el jugador amb pilota).
Altres modificacions: Material (variar el mòbil),
Superfície de contacte (mà, peu), Espai (reduir-lo, augmentar-lo).

- Adaptar les consignes al nivell del grup: tots els grups podrien estar realitzant la mateixa tasca, però amb consignes diferents. (Exemple: un grup de nivell de competència superior treballaria en igualtat numèrica, un altre de menys nivell ho faria amb superioritat de l'equip atacant.)

Tenint en compte aquests factors i altres de similars a l'hora de dissenyar la tasca, podríem corregir, en més o menys mesura, els problemes que se'ns presenten. Per tant, creiem més en aquesta modulació de consignes que no pas en la verbalització, per part del professor, de les tasques que s'han de realitzar per tal d'aconseguir l'objectiu. No estem en contra d'una verbalització orientada a motivar, guiar o facilitar la consecució de la resposta, però sí que ho estem de la que va destinada a donar la solució adequada sense intentar prèviament adaptar la tasca al nivell de competència de l'aprenent. Amb la utilització d'un mètode més tradicional l'ensenyament tindria un caràcter massiu (no es modificaria la tasca per al grup-classe) i el professor, davant la situació problema, seguiria els passos següents:

- Explicar la necessitat del desmarcatge en els jocs d'invasió.
- Explicar com realitzar un desmarcatge correctament (allunyar-se del defensor, fintar, ocupar espais lliures, etc.).
- Explicar quan es realitza (passada i desmarcatge).
- Exemplificar-ho amb el grup en qüestió.

Ha de ser la tasca la que porti a la consecució de l'objectiu, per això ens sembla un error explicar conceptualment una cosa que s'allunya de l'univers experimental de l'alumne.

L'aprenent, per comprendre la lògica interna d'aquests esports, ha de vivenciar situacions d'èxit. Un cop que hagi vivenciat aquestes situacions, aleshores sí que hem de traduir verbalment els procediments utilitzats, mitjançant preguntes als alumnes sobre com han arribat a la consecució de l'objectiu. En cas que les conductes que executin s'allunyin de l'objectiu pretès, el que hauríem de fer és replantejar-nos els elements de disseny de la tasca. Si tenim en compte la classificació de tasques segons Famose (Definides, Semidefinides

i No Definides), creiem que la verbalització en la qual el professor dona la resposta a l'aprenent ens acosta a les tasques definides (el professor defineix l'objectiu, els materials i les operacions que s'han de desenvolupar). Aquestes tasques impedeixen que l'alumne sigui el creador dels seus propis plans d'acció i ens allunyen de la lògica dels esports d'invasió, en la qual els elements perceptius i decisionals són primordials.

Exposem la seqüència d'una tasca, des de la presentació fins a l'acabament. La *figura 1* reflecteix la seqüència lògica en mètodes tradicionals. La *figura 2* presenta el model alternatiu descrit fins ara.

L'explicació verbal de les conductes, en el Model Tradicional (*figura 1*), es produeix abans de la pràctica o en el transcurs d'aquesta. Es realitzarà durant la pràctica si les operacions que l'aprenent utilitza són errònies. Al model alternatiu, aquesta explicació es produeix quan les operacions utilitzades són les adequades, prèvia la modificació/adaptació de les consignes de la tasca al nivell de referència del grup.

Conclusions

- La Metodologia d'aproximació que més s'adapta als esports d'Invasió és la que es basa en la pròpia estructura del joc. Aquesta metodologia potencia la recerca i el descobriment, utilitza les tasques semi-definides, i presenta una aproximació horitzontal a un grup d'esports amb una lògica interna comuna.
- La utilització de models d'aproximació horitzontals ens ajuda a rendibilitzar el poc temps dedicat a l'Educació Física en l'horari escolar. El desenvolupament d'aspectes tàctics comuns a un grup de jocs permet la transferència pràctica, malgrat l'especificitat tècnica i reglamentària de cadascun.
- En les tasques que presentem, les operacions que s'han d'utilitzar per aconseguir els objectius no es troben definides. Els alumnes han de descobrir-les i posar-les en pràctica. La modificació de les consignes per a la realització de la tasca facilitarà: Que s'orienti la pràctica cap a l'objectiu tàctic plantejat pel professor (desmarcatge, ocupació d'espais lliures, manteniment de la possessió, etc.). Que la tasca pugui adaptar-se als diferents nivells dintre del grup classe. Podran realitzar la mateixa tasca amb consignes diverses.
- La verbalització, per part del professor, de les conductes que han de realitzar els alumnes, augmenta el grau de definició de la tasca i ens acosta

a mètodes més tradicionals, basats en la directivitat i l'ensenyament de caràcter massiu. Ha de ser la pròpia tasca i la modificació d'aquesta la que propiciï la posada en pràctica de les operacions adequades. No descartem, en cap cas, una verbalització orientada a motivar, guiar o facilitar la consecució de la resposta.

- El professor ha de traduir verbalment les conductes adequades, un cop que hagin estat utilitzades pels aprenents. Aquesta traducció d'allò que és procedimental a allò que és conceptual es farà mitjançant preguntes i aportacions del grup d'alumnes.
- Els esports d'invasió han d'estar presents com a contingut, a Primària i a ESO, per nombroses raons. N'assenyalem les que creiem més significatives:
 - Una iniciació correcta potenciarà el desenvolupament d'alumnes amb "intel·ligència tàctica", amb capacitat per prendre decisions i amb autonomia en el propi aprenentatge.
 - El seu potencial motivant els fa molt atractius per als alumnes. Per als aprenents amb poca destresa, no esdevindran una font de vergonya, poca participació i desmotivació. Cada tasca podrà adaptar-se, mitjançant la modificació de consignes, al nivell de l'alumne, per la qual cosa se'n veurà facilitada la fluïdesa en la pràctica, la motivació i l'aprenentatge.
 - En el plànol actitudinal, es treballaran aspectes relacionats amb la cooperació-oposició, respecte a les normes, construcció d'aprenentatge, etc.

Bibliografia

- Arecas, A. i Vales, A. (1995). Propuesta organizativa de las perspectivas de análisis de los deportes de equipo. *RED*, tomo X, núm. 3.
- Ausubel, D. *et al.* (1983): *Psicología educativa: un punto de vista cognoscitivo*. México: Trillas.
- Bayer, C. (1983). Pour une pratique transférabile dans l'enseignement des sports collectifs. A VVAA. *Teaching Team Sports*. AIESEP: Roma, pàg. 198-208.
- Blázquez, D (1982). Elección de un método en educación física: las situaciones problema. *Apunts d'educació física i medicina esportiva* (74). Barcelona
- (1986). *Iniciación a los deportes de equipo: del juego al deporte*. Barcelona: Martínez Roca, S.A.
- (1995). *La iniciación deportiva y el deporte escolar*. Barcelona: Inde.
- Bunker, D. J. i Thorpe, R. D. (1983). A model for the teaching of games in secondary schools. *Bulletin of Physical Education* 19, (1) pàg. 5-9.
- Castro López, R. i Lopez Presedo, I. (2003). La planificación deportiva: factores a considerar y modelo a seguir. *Training fútbol*. núm. 91. (Setembre).

- Castejón, F. J. (2002). Decisión estratégica y decisión táctica. Similitudes, diferencias y aplicaciones en el deporte. *RED*. Volum XVI. Número 4.
- Contreras Jordan, O. R. (1998). *Didáctica de la Educación Física. Un enfoque constructivista*. Barcelona: INDE.
- Devis, J. i Peiró, C. (1992). *Nuevas perspectivas curriculares en Educación Física: La salud y los juegos modificados*. Barcelona: INDE.
- Delgado, M. A. (1991). Los estilos de enseñanza en la Educación Física. Propuesta para una Reforma de la enseñanza. Granada: ICE.
- Dufour, W. (1990). Las técnicas de observación del comportamiento motor: fútbol: la observación tratada por ordenador. *RED*, Volum IV, núm. 4, Juliol-Agost, pàg. 16-24.
- Famose, J. P. (1982). *El aprendizaje motor y la dificultad de la tarea*. Barcelona: Paidotribo.
- Fernández Ballesteros i Carroble (1987). *Evaluación conductual*. Pirámide.
- Graça, A. i Oliveira, J. (1997). *La enseñanza de los juegos deportivos*. Barcelona: Paidotribo.
- Hernández Moreno, J. (1988). Metodología de la observación de la acción de juego en los deportes de equipo: resultados de su aplicación al baloncesto. *Actas III Congreso Galego da Educación Física e o deporte*. La Coruña: INEF-Galicia.
- Hernández, J. (1994). *Fundamentos del deporte. Análisis de las estructuras del juego deportivo*. Barcelona: INDE.
- Knapp, B. (1963). *Skilling sport: The attainment of proficiency*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Lasierra, G. (1991). Aproximació a una proposta de aprenentatge dels elements tàctics individuals en els esports d'equip. *Apunts. Educació Física i Esports (24)*, 59-68.
- (1993). Anàlisi de la interacció motriu en els esports d'equip. Aplicació de l'anàlisi dels universals ludomotors al handbol. *Apunts. Educació Física i Esports (32)*, 37-53.
- Lasierra, G. i Escudero, P. (1993). Observació y avaluació en els esports de cooperació-oposició: en recerca dels seus aspectes distintius". *Apunts. Educació Física i Esports (31)*, 86-105.
- McPherson, S. L. (1994). The development of Sport Expertise: Mapping the tactical Domain. *Quest (46)*, 223-240.
- Méndez Giménez, A. (1998). Los juegos de predominio táctico. Una propuesta eficaz para la enseñanza de los deportes de invasión. *A Lecturas: Educación Física y Deportes*, <http://www.efdeportes.com/>, núm. 11. Buenos Aires.
- Mosston, M. (1976). *La enseñanza de la Educación Física*. Buenos Aires: Paidós.
- Mosston, M. i Aashworth, S. (1993). *La enseñanza de la Educación Física. La reforma de los estilos de enseñanza*. Barcelona: Hispano-Europea.
- Parlebas, P. (1988). *Elementos de sociología del deporte*. Málaga: Unisport. Junta de Andalucía.
- Pieron, M. (1986). Observación del comportamiento de los alumnos en las clases de E.E.M.M. *Revista Española de Educación Física*, 9/10, pàg. 26-30.
- Poulton, E. C. (1957). On prediction in skilled movement. *Psychological Bulletin*, 54, pàg. 467-478.
- Riera, J. (1989). *Fundamentos del aprendizaje de la técnica y la táctica deportivas*. Barcelona: INDE.
- Rodríguez, F. A. (1991). Valoració funcional del jugador de hoquei sobre patins. *Apunts. Educació Física i Esports (23)*, 51-62.
- Ruiz Pérez, L. M. (1994). *Deporte y aprendizaje. Procesos de adquisición y desarrollo de habilidades*. Madrid: Visor Distribuciones.
- Sánchez, F. (1990). *Bases para una didáctica de la Educación Física y el Deporte*. (2a edició ampliada). Madrid: Gymnos.
- Siendentop, D. (1976) *Developing teaching skills in Physical Education*. Atlanta: Houghton and Mifflin.
- Teodorescu, L. (1983). Contributions au concept de jeu sportif collectif. *A VVAA Teaching Team Sports*. Roma: AIESEP, pàg. 19-38.
- Thorpe, R. i Bunker, D. (1983). A new approach to the teaching of games in physical education curriculum. *A VVAA, Teaching Team Sports*. Roma: AIESEP, pàg. 229-238.
- Trullols, C. (1991). Tàctica i estratègia en el hoquei sobre patins. *Apunts. Educació Física i Esports (23)*, pàg. 7-14.
- Turner, A. P. i Martinek, T. J. (1992). A comparative analysis of two models for teaching games Technique approach and game-centered (tactical focus) approach. *International Journal of Physical Education*, 29 (4), 15-31.
- Weinberg, R. S. i Gould, D. (1996). *Fundamentos de psicología del deporte y el ejercicio físico*. Barcelona: Ariel.